

блеми економіки. – № 1. – 2012. – С. 15–19 – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/institutsionnoe-obespechenie-sistemy-valyutnogo-regulirovaniya-i-valyutnogo-kontrolya-v-ukraine>

7. Лист ДМСУ від 13 січня 2005 року № 16/26 «Що до порядку переміщення через митний кордон України валютних цінностей» // Вісник законодавства України. – 2001. – № 26.

8. Лист ДМСУ від 25 червня 2001 року № 09/09-3182-ЕП «Щодо переміщення валюти України, цінних паперів і чекових книжок через митний кордон України» // Вісник законодавства України. – 2003. – № 14.

9. Петрова Г.В. Международное финансовое право: учебник / Г. В. Петрова. – М.: Изд. «Юрайт», 2011. – 457 с.

10. Войкин Д.Н. Правовое регулирование валютного контроля при совершении внешнеторговых бартерных сделок // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2003. – № 3 – С. 115–118.

11. Шохина Э.Х. Валютное законодательство: проблемные аспекты / Э.Х. Шохина // Внешнеторговое право. – 2010. – № 2. – С. 2–17.

12. Вильде Л.В. Сложности реализации надзорной функции прокурора на досудебной стадии производства по делу // Уголовный процесс. – 2012. – № 3 – С. 32–34.

УДК 342.92+ 342.736

КЕРІВНІ ЗАСАДИ ПРОВАДЖЕННЯ ЗА СКАРГАМИ ГРОМАДЯН

Белікова М.І., аспірант
кафедри адміністративного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена принципам адміністративного провадження за скаргами громадян. Висвітлені позиції провідних учених стосовно принципів права та принципів адміністративного процесу, на основі чого була запропонована система принципів проваджень за скаргами громадян та їх класифікація.

Ключові слова: адміністративне оскарження, принципи, провадження за скаргами громадян.

Статья посвящена принципам административного производства по жалобам граждан. Освещены позиции ведущих ученых относительно принципов права и принципов административного процесса, на основе чего была предложена система принципов производств по жалобам граждан и их классификация.

Ключевые слова: административное обжалование, принципы, производство по жалобам граждан.

Belikova M.I. THE GUIDING PRINCIPLES OF THE PROCEEDINGSON THE COMPLAINTS OF CITIZENS

This article is devoted to the principles of administrative proceedings on the complaints of citizens. Highlights the position of the leading scholars of the principles of law and the principles of administrative procedure, on the basis of it has been proposed system principles proceedings on the complaints of citizens and their classification.

Key words: administrative appeal, principles of the proceedings on the complaints of citizens.

Постановка проблеми. Адміністративне оскарження рішень, дій або бездіяльності органів виконавчої влади є однією з форм захисту громадянами своїх порушених прав та охоронюваних законом інтересів. Адміністративне оскарження – це правова категорія, яка може бути використана для позначення кількох правових явищ, які відображають різні боки розгляданого феномену, а саме як: правові відносини, інститут права, суб'єктивне право та адміністративний процес. Розглядаючи адміністративне оскарження у розумінні адміністративного процесу, не можна залишити поза увагою проблеми та невирішені питання у цій царині. Одним із таких питань, що потребує ґрунтового наукового дослідження, на наш погляд, є визначення

системи керівних засад (принципів) проваджень за скаргами громадян та проведення їх класифікації.

Аналіз публікацій та досліджень. Загальної характеристики оскарження рішень, дій та бездіяльності органів виконавчої влади були присвячені наукові праці Л.Є. Кисіль, І.О. Картузова, О.К. Костюкевича, Д.В. Лученко, В.П. Тимощука. Специфіку адміністративного оскарження в окремих сферах державного управління вивчали Н.В. Александрова, В. Галай, В.К. Колпаков, С. А. Убогий, та ін. Що ж стосується власне принципів проваджень за скаргами громадян, то на сьогодні зазначене питання є недостатньо розробленим та малодослідженим, відзначимо, що опосередковано цією проблематикою займався

О.І. Грибок, однак, науковець розглядав принципи всього адміністративного оскарження як сукупного поняття.

Постановка завдання. Виведення системи принципів провадження за скаргами громадян та їх класифікація проводиться шляхом здійснення аналізу теоретичних напрацювань науковців стосовно принципів права, принципів адміністративного процесу та їх законодавчого закріплення задля сприяння розвитку процедури адміністративного оскарження рішень, дій або бездіяльності органів виконавчої влади.

Виклад основного матеріалу. У загальній теорії права принципи права визначаються як керівні ідеї, що характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві. З одного боку, вони виражають закономірності права, а з другого – являють собою найбільш загальні норми, що діють в усій сфері правового регулювання і поширюються на всіх суб'єктів.[1] Найчастіше, у науковій та юридичній літературі зустрічається класифікація принципів на: 1) загальноправові, тобто принципи, що поширюються, без винятку, на всі галузі національного права (наприклад, принципи свободи, справедливості, рівності, гуманізму, демократизму, верховенства права та законності); 2) міжгалузеві – діють у межах кількох галузей права; 3) галузеві – керівні начала, що функціонують виключно у межах однієї конкретної галузі права; 4) принципи інститутів права визначають особливості окремих правових інститутів (принцип добровільності укладення цивільно-правових угод). У теорії права існує також класифікація принципів за способом їх матеріалізації у праві, зокрема: а) закріплені у нормативно-правових актах шляхом безпосереднього їх формулювання в нормах чи приписах права (текстуальне закріплення); б) шляхом виведення принципів права із змісту нормативно-правових актів (змістовне закріплення).

Оскільки, як уже зазначалося нами раніше, адміністративне оскарження є правовим феноменом, що включає в себе декілька категорій (серед яких також є адміністративний процес), що характеризують його з різних боків, то вважаємо за доцільне говорити, про те, що на провадження за скаргами громадян розповсюджуються й принципи адміністративного процесу.

Тема принципів адміністративного процесу, в силу своєї актуальності та важливості, привернула до себе увагу значної кількості науковців, котрі намагалися окреслити коло цих принципів, систематизувати їх та класифікувати. Необхідно відзначити, що у процесі своїх досліджень правники нерідко ототожнювали поняття принципів

адміністративного процесу, адміністративно-процесуального права та адміністративного судочинства, що, на нашу думку, різняться за своїм змістом, а деякі з них, як наприклад, принципи адміністративного процесу та адміністративного судочинства, співвідносяться між собою як видова та родова категорія відповідно. Тому наведемо позиції лише тих науковців, які, як нам уявляється, пропонують систему принципів, що виключно стосуються адміністративного процесу.

О.М. Бандурка та М.М. Тищенко, виділяють такі принципи адміністративного процесу: 1) законності; 2) правової рівності; 3) охорони інтересів держави та особи; 4) публічності процесу (офіційного); 5) об'єктивної істини; 6) гласності процесу; 7) здійснення процесу державною мовою і забезпечення права користування рідною мовою; 8) швидкості й економічності процесу; 9) самостійності в ухваленні рішень; 10) неухильності реалізації правової презумпції невинуватості і правомірності дій громадян.[2, с. 33–38].

Не позбавлена сенсу класифікація системи принципів адміністративного процесуального права С. Т. Гончарука, до якої вчений відносить: законність; об'єктивну (матеріальну) істину; відповідальність посадових осіб за належне (правильне) ведення процесу; офіційність (публічність); відкритість (гласність); охорону прав та інтересів особи і держави; рівність учасників процесу перед законом; національну мову; змагальність сторін; гарантії можливості захисту своїх прав та інтересів; економічність; швидкість і простоту [3, с. 83].

В.А. Юсупов до принципів адміністративного процесу відносить: об'єктивність істини, з'єднання суспільних та особистих інтересів, суворе дотримання правил процесу, економічність та ефективність.

І.В. Панова до системи принципів адміністративного процесу, які, на її думку, є похідними від принципів управління, з урахуванням специфіки інших видів юридичних процесів, включила наступні: 1) принцип законності; 2) принцип об'єктивної (матеріальної) істини; 3) принцип рівності сторін; 4) принцип забезпечення охорони прав суб'єктів адміністративного процесу; 5) принцип гласності адміністративного процесу; 6) здійснення процесу національною мовою; 7) принцип оперативності й економічності (ефективності) процесу; 8) принцип самостійності ухвалення рішення; 9) принцип двохступеневості адміністративного процесу; 10) принцип відповідальності осіб за неналежне ведення процесу і за прийнятий акт (рішення, по-

станову тощо); 11) принцип активності правозастосовних органів; 12) принцип єднання інтересів особи, суспільства та держави. В.К. Колпаков пропонує такі принципи адміністративного процесу: законність, охорона інтересів особи й держави, публічність або офіційність, самостійність і незалежність у прийнятті рішень, об'єктивна (матеріальна) істина, гласність, рівність учасників процесу перед законом, швидкість та економічність, здійснення процесу національною мовою, відповідальність посадових осіб. [4, с. 178–179].

Заслуговує на увагу класифікація принципів, запропонована А.Т. Комзюком, В.М. Бевзенко та Р.С. Мельником, яка проводиться ними за цільовою спрямованістю на: 1) організаційні, тобто ті, які сприяють створенню належних умов здійснення адміністративного процесу (наприклад, принцип незалежності суддів) та 2) функціональні – основні засади, на яких має здійснюватися адміністративне судочинство (наприклад, принцип гласності і відкритості адміністративного процесу) [5, с. 103].

Необхідно відмітити, що у вітчизняній спеціалізованій літературі міститься досить цікавий варіант структурної побудови системи принципів адміністративного процесу, котрий не міг залишитися поза увагою в межах теми нашого дослідження. Він був запропонований В.Г. Перепелюком, котрий поділяє згадану систему на три рівні: загальносоціальних, загальнопроцесуальних та спеціальних принципів. Загальносоціальні принципи – це гуманізм, взаємна відповідальність держави і суспільства (людини), законність (верховенство закону), доцільність, справедливість, рівноправність (справжня самостійність суб'єктів процесуальних відносин) та демократизм. Загальнопроцесуальними визначаються такі принципи, як принципи об'єктивної істини, публічності (процесуальної владності), принцип самостійності та незалежності в прийнятті рішень, принцип змагальності, принцип інстанційності (контролю), усності та безпосередності розгляду справи, принцип охорони інтересів держави та особи, принцип простоти та економічності процесуальної діяльності, принцип поєднання колегіальності та одноособовості. Під спеціальними принципами адміністративного процесу згаданий автор пропонує розуміти такі принципи, що знаходять своє відображення в тематичних законах, які регулюють управлінську діяльність у відповідних сферах суспільної життєдіяльності та підзаконних нормативно-правових актах суб'єктів виконавчої влади (окрім Конституції України). Цими принципами є обмеженість до-

ступу до відомостей (таємності), дієвості зацікавлених осіб, дійсних можливостей. [6, с. 92–107].

С. В. Потапенко здійснив класифікацію принципів адміністративного процесу за такими критеріями: 1) за сферою поширення – загальноправові, галузеві, міжгалузеві; 2) за способом нормативного закріплення – принципи, закріплені у Конституції України або у законодавчих нормативно-правових актах і принципи, які реалізуються в судовій практиці і виводяться із положень законодавства про адміністративне судочинство; 3) за об'єктом впливу – принципи, які визначають процесуально-правову діяльність адміністративного суду і принципи, які визначають процесуальну діяльність осіб, які беруть участь у справі (сторін, третіх осіб, представників сторін і третіх осіб); 4) за предметом правового регулювання: а) принципи організації правосуддя (судоустрою і судочинства), а також функціональні (принципи процесуальної діяльності – судочинства); б) принципи, які визначають зміст процесуальної діяльності (офіційне з'ясування всіх обставин справи, диспозитивність, змагальність тощо); в) принципи, які визначають процесуальну форму виконання процесуальних дій (гласність, відкритість). Запропонована класифікація, на переконання автора, дозволяє уникнути протиріч у термінології і дозволяє належним чином сприймати особливості оновленого адміністративно-процесуального законодавства. На нашу думку, деякі критерії поділу принципів адміністративного процесу дійсно є влучними та доцільними. Однак, проаналізувавши вищенаведену класифікацію, можна дійти висновку, що С. В. Потапенко, ототожнює принципи адміністративного процесу та адміністративного права, що як зазначалося нами раніше, є неприпустимим [7, с. 173–174].

Розглянувши позиції найавторитетніших науковців стосовно принципів адміністративного процесу, можна говорити про те, що прослідковується схожість думок учених стосовно системи цих принципів та її складових. Майже всі дослідники у своїх працях до принципів адміністративного процесу відносять: верховенство права, законність, об'єктивної істини, гласності, рівності сторін, економічності та ефективності, змагальності та ін. У зв'язку з цим, вважаємо за потрібне застосувати доробки адміністративістів у царині адміністративного процесу та використати запропоновані ними принципи адміністративного процесу для виведення принципів провадження за скаргами громадян, з урахуванням того, що не всі принципи провадження за скар-

гами громадян є характерними для адміністративного процесу в цілому. Подібні міркування висловлював І.П. Голосніченко [8, с. 44], який у своїх роботах вказував, що не можна, та і не потрібно розповсюджувати вплив принципу, притаманного окремому виду адміністративного провадження, на весь процес застосування матеріальних норм адміністративного права, а також використовувати в усій багатогранній адміністративно-процесуальній діяльності принципи адміністративного процесу.

Відзначимо, що раніше були спроби науковців, зокрема І.О. Грибка, навести принципи адміністративного оскарження. Дослідник у своїй дисертаційній роботі «Оскарження рішень органів виконавчої влади в адміністративному порядку» виділяв наступні принципи адміністративного оскарження: верховенства права; справедливості; законності; правової рівності; об'єктивної істини; публічності; правомірності вимог суб'єкта звернення; ефективності та економічності; незалежності та ефективності у прийнятті рішень; підконтрольність і підзвітність органу, що здійснює розгляд справи за скаргою; принцип відповідальності [9].

Враховуючи все вищевикладене, вважаємо за можливе здійснити класифікацію принципів провадження за скаргами громадян на:

1. За сферою поширення:

– загальноправові (принцип верховенства права; законності; справедливості; добросовісності);

– міжгалузеві (об'єктивної істини, гласності, публічності, рівності сторін перед законом; забезпечення правової допомоги, незалежності та самостійності у прийнятті рішень);

– галузеві (презумпція правомірності вимог скаржника, економічності та ефективності);

– власне принципи провадження за скаргами громадян (принцип здійснення провадження державною мовою або іншою мовою, прийнятною для сторін, принцип захисту персональних даних скаржника, відповідальності сторін, підконтрольності і підзвітності органу, що здійснює розгляд справи за скаргою).

Характеристиці поняття та змісту наведених загальноправових, міжгалузевих та галузевих принципів присвячена чимала кількість наукових робіт, тому вважаємо за доцільне розглянути більш детально власне принципи адміністративного провадження за скаргами громадян.

Принцип здійснення провадження державною мовою або іншою мовою, прийнят-

ною для сторін. Не зважаючи на те що, у спеціалізованій літературі міститься схожий принцип – принцип національної (державної) мови, який віднесено до принципів адміністративного процесу, вважаємо, що саме формулювання, котре закріплене у Законі України «Про звернення громадян» (далі – Закон) від 02.10.1996 № 393/96-ВР дає підстави для виділення «принципу здійснення провадження державною мовою або іншою мовою, прийнятною для сторін» в окремий принцип, що притаманний лише адміністративним провадженням за скаргами громадян. Так, стаття 6 Закону говорить про те, що «громадяни мають право звертатися до органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, об'єднань громадян, посадових осіб українською чи іншою мовою, прийнятною для сторін» [10]. Оскільки, на нашу думку, перша стадія провадження за скаргами громадян включає в себе подання скарги на рішення, дії або бездіяльність органів виконавчої влади, то саме у зв'язку з цим видається можливим віднесення зазначеного принципу до власне принципів провадження за скаргами громадян. Крім того, поняття прийнятності, на наш погляд, потребує уточнення. На нашу думку, прийнятною мовою для сторін можна вважати регіональну мову, що діє в тій чи іншій адміністративно-територіальній одиниці. Оскільки, згідно з Законом України «Про засади державної мовної політики» від 03.07.2012 № 5029-VI, «У межах території, на якій поширена регіональна мова (мови в роботі, діловодстві і документації місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування) може використовуватися регіональна мова (мови). У листуванні цих органів з органами державної влади вищого рівня дозволяється застосовувати цю регіональну мову (мови). Держава гарантує відвідувачам органів державної влади і органів місцевого самоврядування надання послуг регіональною мовою (мовами). Особам, що вживають регіональну мову (мови), забезпечується право подавати усні чи письмові заяви та отримувати відповіді на них цією регіональною мовою (мовами)» [11].

Принцип відповідальності сторін. Під цим принципом ми розуміємо можливість притягнення до різних видів юридичної відповідальності не лише органів виконавчої влади в особі їх посадових осіб, що порушили права та охоронювані законом інтереси скаржника, а й його самого, а також орган (посадову особу), що розглядала скаргу. Така позиція зумовлена двома чинниками:

– по-перше, адміністративне оскарження у розумінні охоронних адміністратив-

но-правових відносин носить трьохчленний характер. Тобто їх учасниками є громадяни, які реалізують свої особисті загальногромадські права і свободи, органи виконавчої влади рішення, дії або бездіяльність яких громадянин оскаржує, та ті органи, які ці скарги розглядають;

– по-друге, текстуральний аналіз положень Закону України «Про звернення громадян» дає можливість стверджувати про вірогідність настання негативних правових наслідків для всіх згаданих учасників. Така можливість закріплена у статті 24 Закону: «Особи, винні у порушенні цього Закону, несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність, передбачену законодавством України». Також у статті 26: «Подання громадянином звернення, яке містить наклеп і образи, дискредитацію органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та їхніх посадових осіб, керівників та інших посадових осіб підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності, заклики до розпалювання національної, расової, релігійної ворожнечі та інших дій, тягне за собою відповідальність, передбачену чинним законодавством» [10]. Стаття 19 встановлює обов'язок органу, що розглядав скаргу вирішувати питання про відповідальність осіб, з вини яких було допущено порушення прав та законних інтересів заявника.

Принцип підконтрольності та підзвітності органу, що здійснює розгляд справи за скаргою. Принцип підконтрольності та підзвітності не заперечує принципу незалежності й самостійності у прийнятті рішень. Підконтрольність органів виконавчої влади означає, що вся діяльність вказаних органів та її певний обсяг перевіряються вищими у порядку підлеглості органами виконавчої влади або органом, який спеціально створений для здійснення контролю й нагляду. Підзвітність органів виконавчої влади полягає у покладенні на них обов'язку інформувати про свою роботу вищестоящі органи, які на підставі отриманих звітів оцінюють діяльність підзвітного органу в цілому, або за окремими напрямками [12, с. 65]. Контроль за законодавством про звернення громадян, відповідно до статті 28 Закону, здійснюють Верховна Рада України, народні депутати України, Президент України, Кабінет Міністрів України, уповноважений з прав людини Верховної Ради України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські, районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації, сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі комі-

тети, депутати місцевих рад, а також міністерства, інші центральні органи виконавчої влади щодо підпорядкованих їм підприємств, установ та організацій. Тобто, тим самим, цей принцип найбільш характерний для факультативної стадії провадження за скаргами громадян, а саме для стадії «оскарження рішення уповноваженого органу за скаргою» [10].

Принцип захисту персональних даних скаржника. Персональними даними є відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована. Законом України «Про звернення громадян» забороняється розголошення одержаних із звернень (у тому числі і скарг) відомостей про особисте життя громадян без їх згоди чи відомостей, що становлять державну або іншу таємницю, яка охороняється законом, та іншої інформації, якщо це ущемлює права і законні інтереси громадян. Не допускається з'ясування даних про особу громадянина, які не стосуються звернення. На прохання громадянина, висловлене в усній або письмовій формі, не підлягає розголошенню його прізвище, місце проживання та роботи. Таке формулювання вимагає від скаржника активної поведінки задля захисту своїх персональних даних. Однак, вважаємо, що доцільно було б змінити цю вимогу, у зв'язку з прийнятим у 2010 році Законом України «Про захист персональних даних» № 2297-VI, та, навпаки, закріпити у Законі України «Про звернення громадян» зобов'язальну норму, яка б встановлювала обов'язок органу виконавчої влади, до якого надійшла скарга, отримувати (за їх ініціативою) від заявника згоду на розголошення його персональних даних.

2. За способом закріплення власне принципи провадження за скаргами громадян поділяються на:

– принципи, що знайшли свій зовнішній вираз у прямому текстуральному закріпленні в нормативно-правових актах, що регулюють провадження за скаргами громадян;

– принципи, що можуть бути виведені зі змісту нормативного акту.

Необхідно відмітити, що на сьогодні, в Україні відсутнє текстуральне законодавче закріплення принципів провадження за скаргами громадян. Лише зі змісту нормативно-правових актів, що містять положення стосовно процедури розгляду скарги на рішення, дії або бездіяльність органів виконавчої влади, можна вивести систему таких принципів.

На нашу думку, існує нагальна необхідність законодавчого закріплення принципів адміністративного провадження за скар-

гами громадян. У світлі цього неможливо не згадати ряд Указів Президента, а саме «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні» від 22.07.1998 № 810/98 та «Про першочергові заходи щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» від 07.02.2008 № 109/2008, якими встановлено потребу в розробці та прийнятті єдиного кодифікованого акту, що регулював би, крім всього іншого, керівні засади здійснення розгляду скарг громадян на дії, рішення або бездіяльність органів виконавчої влади. Таким актом є Адміністративно-процедурний (процедуральний) кодекс України. Останній Проект загаданого кодексу був зареєстрований у Верховній Раді у 2012 році та містив такі принципи адміністративних процедур, до яких віднесено й розгляд адміністративної скарги: 1) верховенства права; 2) законності; 3) рівності учасників адміністративного провадження перед законом; 4) використання повноважень з належною метою; 5) обґрунтованості; 6) безсторонності (неупередженості) адміністративного органу; 7) добросовісності; 8) розсудливості; 9) пропорційності; 10) гласності і відкритості; 11) своєчасності й розумного строку; 12) ефективності; 13) презумпції правомірності дій і вимог особи; 14) гарантування права особи на участь в адміністративному провадженні; 15) гарантування правового захисту; 16) мовчазної згоди; 17) «єдиного вікна».

Висновки. На основі викладених позицій науковців стосовно принципів права і принципів адміністративного процесу та їх аналізу, нами запропоновано систему принципів провадження за скаргами громадян, що включає в себе такі принципи: принцип верховенства права; законності; справедливості; добросовісності; об'єктивної істини; гласності; публічності; рівності сторін перед законом; забезпечення правової допомоги; незалежності та самостійності у прийнятті рішень; принцип здійснення провадження державною мовою або іншою мовою, прийнятною для сторін; принцип захисту персональних даних скаржника; відповідальності сторін; підконтрольності та підзвітності органу, що здійснює розгляд справи за скаргою. Законодавство, що ре-

гулює правовий захист персональних даних особи є новим та динамічним, а, отже, у зв'язку з цим, існує потреба в подальшому науковому дослідженні запропонованого нами принципу захисту персональних даних скаржника.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волинка К.Г. Теорія держави і права: навч. посіб.; [електронний ресурс]. – К. : МАУП, 2003. – 240 с. – Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/2331/31/> – заголовок з екрану.
2. Бандурка А.М. Адміністративний процес: учебник / А.М. Бандурка, Н.М. Тищенко. – Х. : Изд-во Нац.ун-та внутр. дел. 2001. – 352 с.
3. Гончарук С. Т. Основи адміністративного права України: навч. посіб. / С. Т. Гончарук. – К., 2004. – 342 с.
4. Кузьменко О.В. Адміністративно-процесуальні принципи: постановка проблеми / О.В. Кузьменко // Взаємодія громадян та правоохоронних органів в контексті формування правової держави: правові, історичні, філософські та психологічні аспекти: Тези Всеукр. наук.-практ. конф. 15 трав. 2008 р. / упоряд. Т.З. Гарасимів. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. Справ, 2008. – С. 177–181.
5. Комзюк А.Т. Адміністративний процес України: навч. посіб. / А.Т. Комзюк, В.М. Бевзенко, Р.С. Мельник. – К. : Прецедент, 2007. – 531 с.
6. Перепелюк В.Г. Адміністративний процес. Загальна частина: навч. пос. / В.Г. Перепелюк. – Чернівці: Рута, 2003. – 367 с.
7. Потапенко С. В. Система принципів адміністративного процесу України та проблеми їх класифікації / С. В. Потапенко // Вісник ХНУВС. – 2010. – вип. 1(48). – С. 166–174.
8. Голосніченко І.П. Адміністративний процес: навч. посіб. / І.П. Голосніченко, М.Ф. Стахурський. – К. : ГАН, 2003. – 256 с.
9. Грибок І.О. Оскарження рішень органів виконавчої влади в адміністративному порядку: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 «Теорія управління, адміністративне право і процес, фінансове право» / І.О. Грибок. – К., 2006. – 19 с.
10. Закон України «Про звернення громадян» від 02.10.1996 № 393/96-ВР; [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр> (заголовок з екрану).
11. Закон України «Про засади державної мовної політики» від 03.07.2012 № 5029-VI; [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5029-17> (заголовок з екрану).
12. Битяк Ю.П. Адміністративне право України: підручник для юрид. вузів і фак. / [Ю.П. Битяк, В.В. Богущкий, В.М. Гарашук та ін.]; за ред. Ю.П. Битяка. – Х. : Право, 2000. – 520 с.